Adhyātmarāmāyaṇe'pāṇinīya–prayogāṇām Vimarśaḥ

Ācārya Giridharalāla Miśra Prajñācakṣu

known later as

Jagadguru Rāmānandācārya Svāmī Rāmabhadrācārya

Edited with notes by

Nityānanda Miśra

२०३८तमे वैक्रमेऽब्दे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

विद्यावारिधिः (पीएच्.डी.) इत्युपाधये प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः

अध्यात्मरामायणेऽपाणिनीयप्रयोगाणां विमर्शः

प्रणेतारः

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणाः षड्दर्शनपरमप्रवीणाः सनातनधर्मसंरक्षणधुरीणाः

आचार्यगिरिधरलालमिश्राः प्रज्ञाचक्षुषः

(तुर्याश्रमे जगद्गुरुरामानन्दाचार्यस्वामिरामभद्राचार्याः इति ख्याताः)

स च विमर्शो गौतमान्वयेन पिपरागौतमग्राममूलकेन पण्डितगायत्रीभूषणमिश्रसूनुना

नित्यानन्दमिश्रेण

यथामति सम्पादित उद्धरणमूलग्रन्थनामश्लोकसङ्ख्याटिप्पणीप्रक्रियाभिः संवर्धितश्च

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥

सुपां सुपा राजपुरुषः। तिङा पर्यभूषत्। नाम्ना कुम्भकारः। धातुना कटप्रूः। अजस्रम्। तिङां तिङा पिबतखादता। खादतमोदता। तिङां सुपा कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा। (वै॰सि॰कौ॰ सर्वसमासशेषप्रकरणे)। तस्मात्तृतीयान्तत्वरयाइतिशब्देन समासो विभक्तिलोपश्च।

१. ८५ जायेति सीतेति

निर्ममो निरहङ्कारोऽप्यखण्डानन्दरूपवान्।
मम जायेति सीतेति विललापातिदुःखितः॥

– अ॰रा॰ ३.८.२०

अत्र सीताहरणसञ्जातशोकः श्रीरामोऽखण्डानन्दरूपवान् सन् हे मम जाये इति हे सीते इति व्यलपत्। अत्र जायेति सीतेति च प्रयोगद्वयं विभाव्यम्। जाये सीते च द्वावपि शब्दौ सम्बोधनान्तौ। एवं प्रातिपदिकात्सौ विभक्तौ सम्बोधनतया संबुद्धौ च (पा॰सू॰ ७.३.१०६) इत्येकार्ये एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः (पा॰सू॰ ६.१.६९) इत्यनेन सुलोपे जाये सीते इति सिध्यतः। तत इतिघटकेकारेण सह सन्धावयादेशे[२०८] यलोपे[२०९] जाय इति सीत इति च। जायेति सीतेति अपाणिनीयमिव। उच्यते। अत्र च इतिशब्दार्थकः तिशब्दः।[२१०] जाये ति सीते ति। यथा ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् (पा॰सू॰ १.१.११) इत्यनेनेदन्तोदन्तैदन्तानां द्विवचनानां प्रगृह्यसञ्ज्ञा क्रियते। सत्यां च तस्यां प्रकृतिभावो भवति। हरी एतौ विष्णू इमौ गङ्गे अमू (वै॰सि॰कौ॰ १००) इत्यादिवत्। तर्हि मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम (म॰भा॰ १२.१७६.११) इति महाभारतश्लोकवाक्ये मणी इव उष्ट्रस्य इति स्थितेऽत्रापीदन्तद्विवचनतया प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावे कथं मणीव इत्यत्र दीर्घः। अतः कौमुद्यामाक्षिप्य समाहितं 'मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इत्यत्र त्विवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः (वै॰सि॰कौ॰ १००)। तत्रत्या तत्त्वबोधिनी च – वशब्द इत्यादि। 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्' (मे॰को॰ व॰ १) इति मेदिनी। 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' (अ॰को॰ ३.४.९) इत्यमरः। 'कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः (त॰बो॰ १००)। स एव पन्था अत्राप्यनुयातव्यः।

---

[२०८] एचोऽयवायावः (पा॰सू॰ ६.१.७८) इत्यनेन।

[२०९] लोपः शाकल्यस्य (पा॰सू॰ ८.३.१९) इत्यनेन।

[२१०] तिशब्दस्यार्थौ वाचस्पत्ये – इति + वेदे पृषो॰। इतिशब्दार्थे। "सहोवाचास्तीह प्रायश्चित्तिरित्यस्तीति का ति पिता ते वेदेति शत॰ ब्रा॰ ११.६.१.३। का प्रायश्चित्तिस्ति इति प्रश्नः। शतपथब्राह्मणे त्रिषु मन्त्रेषु तिशब्द इतिअर्थे प्रयुक्तः – का ति पिता ते वेदेति (श॰ब्रा॰ ११.६.१.३) का ति पितैव ते वेदेति (श॰ब्रा॰ ११.६.१.४) का ति पितैव ते वेदेति (श॰ब्रा॰ ११.६.१.५)।

इतिअर्थे तिशब्दो बोद्धव्यः। एतेन हे कृष्ण हे यादव हे सखे ति (भ०गी० ११.४१) इति भगवद्गीतोक्तमप्यपाणिनीयं समाहितम्।[२११] यद्वा जाया इति सीता इति शुद्धप्रथमान्तमेव रूपद्वयं ततो गुणे जायेति सीतेति। अथवा न मु ने (पा०सू० ८.२.३) इत्यत्र नग्रहणमेव पूर्वत्रासिद्धम् (पा०सू० ८.२.१) इति सूत्रस्यासिद्धकरणानित्यत्वं ज्ञापयति क्वाचित्कम्। अन्यथा अमुना इत्येव ब्रूयात्। तत्र हि न। मु ने इति योगविभागः। पूर्वत्रासिद्धं न इति प्रथमोऽर्थः। ने मु न असिद्धः इति द्वितीयोऽर्थः। योगविभागफलं क्वचित्क्वचित् पूर्वत्रासिद्धम् (पा०सू० ८.२.१) इति सूत्रस्य प्रसराभावः। तेन न चीरमस्याः प्रविधीयतेति (वा०रा० २.३७.३४) इह प्रविधीयते इति इत्यवस्थायां एचोऽयवायावः (पा०सू० ६.१.७८) इत्यनेनायादेशे प्रविधीयतय् इति इति जाते लोपः शाकल्यस्य (पा०सू० ८.३.१९) इत्यनेन यकारलोपे आद्गुणः (पा०सू० ६.१.८७) इत्यनेन गुणे प्राप्ते यलोपस्य त्रिपादीत्वाद्गुणशास्त्रस्य सपादसप्ताध्यायीत्वात् पूर्वत्रासिद्धम् (पा०सू० ८.२.१) इत्यनेन लोपकार्यस्यासिद्धत्वे गुणाभावे प्रविधीयतेति इति कथम्। ततो न मु ने इत्यनेनैव पूर्वत्रासिद्धम् (पा०सू० ८.२.१) इत्यस्याप्रवृत्तौ लोपकार्ये सिद्धे गुणे प्रविधीयतेति।[२१२] एवमेव हे कृष्ण हे यादव हे सखेति (भ०गी० ११.४१) इत्यत्रापि कर्तव्ये लोपकार्ये सिद्धे गुणः।[२१३] एवमेव प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् (भ०गी० ११.४४) इत्यत्रापि प्रियायास् अर्हसि इति स्थिते ससजुषो रुः (पा०सू० ८.२.६६) इत्यनेन सकारस्य रुत्वे भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि (पा०सू० ८.३.१७) इत्यनेन यत्वे लोपः शाकल्यस्य (पा०सू० ८.३.१९) इत्यनेन लोपे दीर्घे प्राप्ते पुनस्त्रिपादित्वाल्लोपकार्यस्यासिद्धत्वे प्राप्ते दीर्घे च सङ्कटापन्ने न मु ने (पा०सू० ८.२.३) इत्यनेन पूर्वत्रासिद्धम् (पा०सू० ८.२.१) इति सूत्रे निराकृते लोपकार्ये सिद्धे दीर्घे प्रियायार्हसि इति साधु। अनया मीमांसया प्रियाय अर्हसि इति चतुर्थ्यन्तं श्रीरामानुजकथनमपास्तम्।[२१४] एवमेव मम जाये इति सीते इति इत्युभयत्राप्येकारस्यायादेशे

[२११] इदं प्रथमं समाधानम्। द्वितीयं पश्चाद्वक्ष्यन्ति।

[२१२] प्रविधीयतेतीत्यत्र सन्धिस्तु 'न मु ने' इत्यत्र योगविभागेन क्वचित्त्रिपाद्या असिद्धत्वाभावज्ञापनादार्षत्वाद्वा (वा०रा० ति०टी० २.३७.३४)।

[२१३] इदं द्वितीयं समाधानम्।

[२१४] यस्मात्त्वं सर्वस्य पिता पूज्यतमो गुरुश्च कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकोऽसि तस्मात्त्वामीशमीड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कायं प्रसादये। यथा कृतापराधस्य अपि पुत्रस्य यथा च सख्युः प्रणामपूर्वकं प्रार्थितः पिता सखा वा प्रसीदति तथा त्वं परमकारुणिकः प्रियः प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हसि (भ०गी० रा०भा० ११.४४)।

यकारस्य शाकललोपे[२१५] गुणे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धम् (पा०सू० ८.२.१) इति सूत्रेण यकारलोपस्यासिद्धत्वे प्राप्ते न मु ने (पा०सू० ८.२.३) इत्यनेन सूत्रेऽस्मिन्निराकृते गुण उभावपि प्रयोगौ निरवद्यौ। न मु ने इत्यत्र नकारयोगविभागं समर्थयन्ते वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीतत्त्वबोधिनीटीकाकारा ज्ञानेन्द्रसरस्वतीमहाभागाः। तथा च तत्रत्या तत्त्वबोधिनी – ननु "अधुना" इतिवत् "अमुना" इत्योवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेत्। अत्राहुः। "न मु ने" (पा०सू० ८.२.३) इत्युक्तिः "न" इति योगविभागार्था। तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति। अन्यथा हि रोरसिद्धतयोकारस्येत्सञ्ज्ञालोपौ कथं स्याताम्। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्सञ्ज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यम्। तरुमूलं देवरुहीत्यादौ "हशि च" (पा०सू० ६.१.११४) इत्यस्य व्यावृत्तये "अतो रोरप्लुतादप्लुते" (पा०सू० ६.१.११३) इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते। "प्रत्ययः" (पा०सू० ३.१.१) "परश्च" (पा०सू० ३.१.२) इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक् (त०बो० ४३९)।

१. ८६ जटायो

जटायो ब्रूहि मे भार्या केन नीता शुभानना।
मत्कार्यार्थं हतोऽसि त्वमतो मे प्रियबान्धवः॥

– अ०रा० ३.८.३१

इत्युक्त्वा राघवः प्राह जटायो गच्छ मत्पदम्।
मत्सारूप्यं भजस्वाद्य सर्वलोकस्य पश्यतः॥

– अ०रा० ३.८.४०

जटायामायुर्यस्य इति विग्रहे व्यधिकरणबहुव्रीहौ विभक्तिकार्ये सम्बोधने हे जटायुः इति

[२१५] शाकलश्चासौ लोपश्चेति शाकललोपः। शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्यः। गर्गादित्वात् यञ्-प्रत्ययः। शाकल्यस्यायं शाकलः। लोपः शाकल्यस्य (पा०सू० ८.३.१९) इत्यनेन विहितो लोपः शाकलो लोपः शाकललोपो वा। शकल → गर्गादिभ्यो यञ् (पा०सू० ४.१.१०५) → शकल यञ् → शकल य → यचि भम् (पा०सू० १.४.१८) → भसञ्ज्ञा → तद्धितेष्वचामादेः (पा०सू० ७.२.११७) → शाकल य → यस्येति च (पा०सू० ६.४.१४८) → शाकल् य → शाकल्य → तस्येदम् (पा०सू० ४.३.१२०) → शाकल्य अण् → शाकल्य अ → यचि भम् (पा०सू० १.४.१८) → भसञ्ज्ञा → यस्येति च (पा०सू० ६.४.१४८) → शाकल्य् अ → आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (पा०सू० ६.४.१५१) → शाकल् अ → शाकल → विभक्तिकार्यम् → शाकलः। ष्फाणौ प्रत्ययौ शाकल्यशब्दाद्भवत इति महाभाष्ये स्पष्टम्। यथा – कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते। पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम्॥ (भा०पा०सू० ४.१.१८)। तत्रैव शाकल्यायनी शाकल्यस्य च्छात्राः शाकलाः इत्युदाहृतौ।

Originally authored in 1981, this book is the PhD dissertation of the polyglot and polymath Hindū saint Jagadguru Rāmānandācārya Svāmī Rāmabhadrācārya (then known as Ācārya Giridharalāla Miśra Prajñācakṣu). Svāmī Rāmabhadrācārya is the founder of Tulsi Peeth, a social and religious organization at Chitrakoot, and the founder and lifelong chancellor of a university for the differently abled at Chitrakoot. Without eyesight since the age of two months and without formal education till the age of 17 years, Svāmī Rāmabhadrācārya speaks 22 languages and has authored more than 100 books in Sanskrit and Hindi. In this work, Svāmī Rāmabhadrācārya has examined 'non-Pāṇinian' usages in the *Adhyātma Rāmāyaṇa* using traditional and novel methods drawing from the Pāṇinian framework. This edition of the book is edited and annotated by Nityānanda Miśra, a Sanskrit enthusiast who works in the investment banking industry at Mumbai. He is an initiated disciple of Svāmī Rāmabhadrācārya.

"By authoring this gem of a work, Rāmabhadrācārya has opened a new direction of research in the science of Vyākaraṇa."
—Madhav Deshpande

"Svāmī Rāmabhadrācārya has examined many principles of Pāṇinian grammar with acute discernment."
—Devarshi Kalanath Shastri

"Deserves wide distribution. Clearly reflects a mastery of Pāṇinian methods and tradition."
—George Cardona

Shri Tulsi Peeth Seva Nyas
Aamodavana, Post Naya Gaon
Chitrakoot, Satna, MP, India
http://jagadgururambhadracharya.org